

УДК 94 (477)

Андрій Криськов

РЕФОРМА 30 ЛИПНЯ 1863 Р. В ГУБЕРНІЯХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Статтю присвячено аналізу аграрної реформи 30 липня 1863 р. Її проведено в західних регіонах колишньої Російської імперії, в тому числі й у губерніях Правобережної України (Волинській, Київській і Подільській). Вона стала реакцією на польське повстання 1863 р. і спрямовувалася на ліквідацію економічної могутності польських поміщиків. Одночасно, у порівнянні із іншими українськими провінціями, тут здійснено заходи щодо поліпшення для місцевих селян умов тримання земельних наділів. Разом із тим, реформа сприяла поширенню антипольських настроїв та пришвидшила процес переходу земельної власності від польських землевласників – до російських і українських.

Ключові слова: реформа, земельна власність, Правобережна Україна, поміщики, селяни.

Проблема аграрних перетворень, зумовлених реформою 19 лютого 1861 р., детально вивчена вітчизняною історичною наукою у загальноукраїнському контексті. Трактують механізму проведення реформи, форм і методів її реалізації значною мірою залежали від суспільно-політичних умов, у яких працювали дослідники. Однак земельна реформа, започаткована 30 липня 1863 р., є порівняно маловивченою, оскільки стосувалася вона чітко визначених регіонів колишньої Російської імперії. Проведена з політичних міркувань, вона виявилася значно радикальнішою, а її вплив на соціально-економічний і, опосередковано, на політичний розвиток колишніх губерній Правобережної України вимагає окремого комплексного дослідження.

Метою статті є дослідження нормативно-правової бази цієї реформи та основних економічних результатів її реалізації.

Визначальне місце в еволюції відносин землеволодіння в українських губерніях колишньої Російської імперії займає реформа 19 лютого 1861 р. Вона виходила із утопічних припущень і базувалася на нездійсненному розрахунку перетворити масу селянства у самодостатніх виробників, які, тим не менше, стояли би перед необхідністю віддавати частину своїх матеріальних і трудових ресурсів державі й поміщикам. Законодавчі акти, покликані регулювати аграрне реформування при переході від феодальної – до капіталістичної системи суспільних відносин, не призвели до чіткого розмежування поміщицької і селянської землі. Залишалися різного роду сервітути.

Розміри викупних платежів колишніх поміщицьких селян, як і передуючого їм оброку, визначалися особливим чином, не залежачи від існуючих продажних та орендних цін на землі і не відповідали доходності наділів. Отримувана у користування селян земля не завжди забезпечувала їм мінімум життєвих ресурсів і, зазвичай, не давала достатньо засобів для сплати

податків та відбування інших повинностей. Будучи безпосереднім продовженням оброку, викупні платежі разом із тим замінили його як якісно нова система оподаткування власне виробників. Від оброку вони відрізнялися двома аспектами: 1) меншими розмірами; 2) тимчасовістю (визначався термін виплати урядової позики). Проте тривалість терміну платежів означала, що ті селяни, які виходили на викуп, фактично не могли побачити себе вільними у працездатному віці.

Землі, відведені селянам у порядку земельного устрою, стали їх наділами. Так виникла окрема категорія земель – надільні землі. Їх правовий статус мав своєрідні риси, обумовлені метою наділення селян землею. Оскільки землю селянам дали для забезпечення прожитку і виконання обов'язків перед поміщиком і державою, то в інституті надільного землеволодіння поєднувалися приватні інтереси поміщиків і селян з публічним інтересом держави. Останній полягав не лише у фіскальному аспекті, – держава не могла допустити у випадку безземельного звільнення селянства появи мас жебраків. Право власності за відведену у наділ землю залишалося за поміщиком, але воно обмежувалося правом селян на постійне й незмінне користування наділом за визначені повинності на користь поміщика. Реформа не передбачала обов'язкового і негайного наділення селянства землею у власність. Законодавство лише надало таку можливість, але поставило процес наділення землею та звільнення від зобов'язаних відносин у залежність від добровільних угод, тобто не зробило його для селянства питанням правового регулювання. Деяко пізніше, з поступовим розвитком землевлаштувальної політики, а також під впливом внутрішньополітичних чинників, цей аспект переглянуто в бік обов'язкової вимоги чинного законодавства і формального наділення землею у власність.

Січневе польське повстання 1863 р., яке в губерніях Правобережної України так і не набуло розмаху, стало приводом для перегляду основ реформування поземельних відносин у краї з метою створення в особі селянства лояльної до влади опори в її протистоянні з місцевим польським дворянством. Адже польські землеволодільці обіцяли селянам в разі перемоги повстання вічне право власності на землю, а безземельним гарантували по 1,5 десятини (далі – дес.) [11, с.130].

Указом Олександра II від 1 березня 1863 р. тимчасовозобов'язаний стан передбачалося ліквідувати до 1 травня 1863 р. у білоруських та литовських губерніях [12]. Проте питання про введення обов'язкового викупу зіткнулося з опором генерал-губернатора М. Анненкова, який не був прибічником цієї ідеї [2, с. 24–25]. 23 липня 1863 р. П. Валуєв подав до Головного комітету з влаштування селянського стану документ про введення обов'язкового викупу в Правобережній Україні. Він детально розглянув ситуацію у південно-західних губерніях, підкресливши відмінність її від стану справ у північно-західних губерніях на час введення обов'язкового викупу. На час введення обов'язкового викупу там укладено лише 10 угод між поміщиками і селянами, які стосувалися 1165 душ, причому жодна із них не була затвердженою Головною викупною установою, а у губерніях Правобережної України на липень 1863 р. укладено 1052 угоди, з яких 119 вже були затверджені, і які стосувалися 220802 душ селян [10, с. 224].

Головний комітет з влаштування селянського стану 25 липня 1863 р. одностайно вирішив поширити на Київську, Волинську і Подільську губернії дію указу від 1 березня 1863 р. про припинення обов'язкових відносин селян до поміщиків у північно-західних губерніях з наступними змінами. 1. У північно-західних губерніях селяни переводилися на оброк, зменшений на 20 %; в губерніях же Правобережної України селян переводили відразу на зменшені у порівнянні з оброком платежі. 2. Усі угоди, затверджені Головною викупною установою, а також губернськими у селянських справах присутствіями, якщо їх визнає правильними Головна викупна установка, залишалися правомочними. 30 липня поточного року це рішення затверджене Олександром II [13]. Стан обов'язкових відносин скасовувався з 1 вересня 1863 р., селяни оголошувалися селянами-власниками і замість відробітку повинностей на користь поміщика зобов'язувалися сплачувати в казну викупні платежі за надільні землі.

8 жовтня 1863 р. затверджено «Тимчасові правила щодо сплати селянами викупних платежів і видачі їх поміщикам у губерніях Київській, Подільській і Волинській» [14] та «Правила про порядок перетворення по маєткам Київської, Волинської і Подільської губерній уставних грамот у викупні акти» [15]. Згідно з цим перетворення уставних грамот у викупні акти мало здійснюватися мировими посередниками. З'їздам мирових посередників ставилося завдання здійснювати перевірку правильності складання уставних грамот з правом виправлення невірно складених грамот як стосовно розміру наділу, так і суми викупних платежів.

Щойно мирові з'їзди приступили до перевірки уставних грамот та перетворення їх у викупні акти, до них стали надходити скарги на невідповідність викупних платежів вартості землі. У листі Ямпільського повітового з'їзду мирових посередників йшлося про те, що невідповідність між доходністю наділу і викупними платежами, навіть після пониження їх на 20 %, змушує селян відмовлятися від додаткового наділу у різних повітах Подільської губернії [21, арк. 8–9, 22–25, 28–

29]. У Волинській губернії селяни теж відмовлялися від додаткового наділу, оскільки «селянин швидше заорендує за дешеву плату землю в поміщика, ніж погодиться платити за додатковий наділ» [21, арк. 437]. Необхідно зазначити, що уряд зреагував на це дуже швидко. З вересня 1864 р. видано закон, який дозволив селянам «при відмові викупити весь інвентарний наділ» викупляти «ту кількість землі, яка перебувала у дійсному користуванні селян при виданні Положень 19 лютого з наданням їм права на викуп залишкової частини інвентарного наділу протягом 9 років» [16, с. 873]. Таким чином, певна частина землі залишалася на дев'ять років виведеною із господарського обігу, оскільки власник її не був чітко визначений.

Про необхідність зниження викупних платежів, але вже з метою послаблення позицій польського землеволодіння, писав і київський військовий губернатор у листі до генерал-губернатора М. Анненкова від 24 березня 1864 р. Пропонуючи понизити викупні платежі він, зокрема, констатував, що у сусідніх Чернігівській, Полтавській і Херсонській губерніях хоча й існує тимчасовозобов'язаний стан, але повинності значно нижчі встановлених для місцевих селян. Ця обставина, особливо за існуючих політичних умов краю, може мати шкідливий вплив на селян, «які допомагали уряду в придушенні польського повстання з більшою відданістю і самопожертвою, ніж селяни Мінської губернії і особливо Царства Польського. За статистикою число російських поміщиків поступово зменшується в міру віддалення від Дніпра на захід. В Київській губернії співвідношення російських і польських землевласників становить 1:6... У Волинській і Подільській губерніях це співвідношення 1:11. Отже, ... зменшення викупних платежів... буде впливати переважно на польських поміщиків» [21, арк. 5–6].

Головний комітет з влаштування селянського стану виніс рішення, яке надавало право губернським у селянських справах присутствам при затвердженні викупних актів знижувати викупні платежі у розмірі до 15 %. Якщо ж необхідно було знижувати викупні платежі більше, ніж на 15 %, то губернські у селянських справах присутствія зобов'язувалися отримувати спеціальний дозвіл київської тимчасової комісії, яка у виключних випадках мала право допускати зниження платежів на більший відсоток. Одночасно з цим викупні угоди, розглянуті губернськими у селянських справах присутствіями до 30 липня 1863 р. і не затверджені Головною викупною установою, призупинялися і підлягали перегляду. У випадку поступлення заяв селян про обтяжливість викупних платежів по затвердженим і приведеним у виконання угодам, Київській тимчасовій комісії надавалося право клопотатися перед міністром внутрішніх справ про внесення справи на перегляд до Головного комітету з влаштування селянського стану [10, с. 226].

Отже, з'їзди мирових посередників почали переглядати викупні акти. Подільська казенна палата повідомляла, що станом на 3 жовтня 1868 р. 226 сільських громад (74184 рев'язьких душ) перейшли на викуп за добровільними угодами, 18530 сільських громад (402732 рев'язьких душ) – за викупними актами, а по 2621 сільській громаді (114226 рев'язьких душ) тривають розгляди з'їздами мирових посередників [7, арк. 90]. Перегляду зменшення розміру повинностей сприяло те, що новим генерал-губернатором став рішучий прибічник якнайшвидшого виведення селянства з-під впливу польських поміщиків О. Безак, який поставив питання, пов'язані зі зниженням для селян викупних платежів за землю під особистий контроль [22, с. 3]. Мирові посередники на місцях часто занижували розмір селянських повинностей більше, ніж це передбачалося законодавством. Так, наприклад, у Балтському повіті Подільської губернії зниження повинностей для нарахування викупних платежів коливалося у межах від 21,1% – до 46,39 % [3, арк. 3; 4, арк.3; 5, арк. 4; 6, арк. 3]. Згідно із даними Д. Ріхтера, відсоток заниження повинностей складав: у Київській губернії – 41 %, Волинській – 58 % і Подільській – 45 % [10, с. 229]. За іншими даними – відповідно на 38,1 %, 60,7 % і 45,3 % [23, с.113]. Необхідно зазначити, що в окремих населених пунктах того чи іншого повіту викупні платежі були неоднаковими навіть у тих випадках, якщо вони належали до однієї і тієї ж місцевості.

Поряд із цим рішенням уряд зберіг за селянами не розмежованих маєтків Правобережної України право випасу худоби на поміщицьких землях, де до 19 лютого 1861 р. «існувало спільне поміщика і селян користування толокою в одному й тому ж полі», аж до часу відділення селянських земель від поміщицьких [17, с.389–390]. Крім того, одночасно з цим прийнято ще два закони. Перший з них – «Про усунення перешкод, які зустрічаються при розгляді і встановленні меж інвентарного наділу селян у помістях Південно-Західного краю» – передбачав право селян вимагати від поміщика прирізки землі, якщо виявиться, що «зміни у складі мирської землі відбулися внаслідок: а) розділу маєтку між співволодільцями; б) продажу частини землі маєтку; в) переселення селян і г) внаслідок існування переложного способу господарювання» [18, с. 390]. Інший закон – «Про селянські фруктові сади в поміщицьких лісах Південно-Західного краю» [19] – визнавав право включати ці угіддя до складу селянських наділів, навіть якщо вони і не значилися у інвентарних описах.

Необхідно зазначити, що реформа дещо поліпшила становище селянства. Так, згідно із офіційними даними, суттєво зросла загальна площа селянського надільного землекористування (табл. 1). За даними Д. Ріхтера, який проаналізував 7639 викупних угод із загальної кількості 7994, площа угідь у селян зросла на 18 % (з 3396535 – до 4016604 дес.). У губерніях Правобережної України збільшення загальної земельної площі колишніх поміщицьких селян виглядало наступним чином (табл. 2).

Таблиця 1

Зміни площі селянського землекористування (1860–1878 рр.)

Назва губернії	До реформи	За даними 1877–1878 рр.	Збільшення розмірів селянського землекористування	
	в тис. дес.		в тис. дес.	у відсотках
Волинська	1205,8	1639,7	433,9	35,9
Київська	1072,3	1426,8	354,5	33,1
Подільська	939,6	1216,5	276,9	22,8

[1, с. 92–93].

У окремих повітах середній відсоток прирізок коливався досить сильно. Так, у Київській губернії від 51 % (Сквицький повіт) – до 5 % (Черкаський), Подільській губернії – від 9 % (Ушицький повіт) – до 27 % (Балтський повіт), Волинській – від 10– % (Острозький, Дубенський повіти) – до 24 % (Ковельський повіт) [1, с.92–93]. За даними О. Реєнта, наділи селян збільшилися у Київській губернії на 28,9 %, Подільській – на 26,4 % і у Волинській – на 21,2 % [20, с.47]. Див. табл. 2.

Таблиця 2

Збільшення земельної площі колишніх поміщицьких селян

Назва губернії	Площа землі до переходу на викуп, в дес.	Площа землі після переходу на викуп, в дес.	Відсоток збільшення площі
Київська	1071115	1300356	21
Подільська	960412	1142252	18
Волинська	1365008	1573996	15

[10, с. 228].

Наведені цифри, які характеризують збільшення селянських земель, не можна розглядати як абсолютно точні. Кількість їх була не завжди точно визначена, бо в частині викупних актів не виділялася окремо «незручна земля»*, внаслідок чого визначити точно розмір прирізок досить важко. Генерал-губернатор О. Дрентельн у 1882 р. змушений був визнати, що «неможливо отримати навіть приблизне уявлення про землевлаштування селян» [8, арк. 14]. Зрештою, як влучно підмітив В. Анісімов, «не варто забувати того, що справа зводилася, переважно, до реставрації селянського землекористування, яке встановлене інвентарями і порушене через зловживання землеволодільців» [1, с. 97].

Варто зазначити, що переважна маса колишніх кріпосних селян Правобережної України приступили до викупу відповідно до указу 30 липня 1863 р. Так, упродовж 19 лютого 1861 – 30 липня 1863 рр. на викуп у регіоні переведено у Волинській губернії 7078 ревізьких душ, які отримали 20078 дес. земельних угідь, у Київській – 65622 ревізькі душі (137573,5 дес. земельних угідь) і у Подільській – 64755 ревізьких душ (128353,5 дес. земельних угідь). Після 30 липня 1863 р. і до 1 січня 1892 р. на викуп перейшло у Волинській губернії 408963 ревізькі душі (1626155,5 дес. земельних угідь), 483935 ревізьких душ (1244806 дес. земельних угідь) у Київській і 443546 ревізьких душ (1073972 дес. земельних угідь) – у Подільській губернії. Суттєво різнилася і сума викупних платежів. Ті селяни, які приступили до викупу до 30 липня 1863 р., сплачували за десятину більше, ніж ті, яких переведено на викуп після цієї дати. Цю різницю подано у табл. 3.

Таблиця 3

Назва губернії	Сума викупних платежів за 1 дес. угідь до указу 30.07.1863 р., крб.	Сума викупних платежів за 1 дес. угідь після указу 30.07.1863 р., крб.	Різниця, крб. і %
Волинська	30,78	12,85	17,93, або 59,25%
Київська	38,11	25,87	12,24, або 32,12%
Подільська	44,5	26,72	17,78, або 39,96%

[9, с.196–197].

Середні суми викупних платежів за 1 дес. угідь, які сплачували колишні поміщицькі селяни, що перейшли на викуп після указу 30 липня 1863 р., в цілому відповідали середнім цінам на землю в

регіоні. Так, згідно із даними укладачів статистичних збірників Міністерства фінансів у 1854–1858 рр. середні ціни за десятину становили: у Волинській губернії – 11,71 крб., Київській – 21,44 крб. і у Подільській – 33,14 крб. [24, с. 84].

Отже, Січневе повстання поляків 1863 р. виступило каталізатором радикалізації реформування земельних відносин. Урядові кола імперії вдало скористалися цим для послаблення економічної могутності польського поміщицтва. Іншою проблемою проведення реформи стало формування в середовищі українського селянства регіону позитивного образу російської влади та консервація певних елементів феодалізму в аграрній сфері.

Список використаних джерел

1. Анисимов В. И. Надель // Великая реформа: Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. Т. VI. М.: издание товарищества И. Д. Сытина, 1911. С. 76–103. 2. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. К.: Критика, 1998. 334 с. 3. Держархів Хмельницької обл. Ф. 112. Оп. 2. Спр. 65. 18 арк. 4. Там само. Спр. 71. 53 арк. 5. Там само. Спр. 83. 35 арк. 6. Там само. Спр. 242. 4 арк. 7. Там само. Спр. 3291. 172 арк. 8. Там само. Спр. 3456. 160 арк. 9. Ежегодник Министерства финансов. Выпуск XXI. СПб.: типография В.Киршбаума, 1894. 544 с. 10. Зайончковский П. А. Отмена крепостного права в России. М.: Наука, 1960. 366 с. 11. Олійник І. В. Поміщики і селяни в аграрних відносинах на Правобережній Україні (1861–1914 рр.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Оіом, 2004. Т.12. С. 129–138. 12. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. (далі – ПЗЗ-II). Т. 38. Отд. I. 1863. № 39337. С.196–198. 13. ПЗЗ-II. Т.38. Отд. I. 1863. № 39928. С.870–871. 14. ПЗЗ-II. Т. 38. Отд. II. 1863. № 40101. С. 91–93. 15. ПЗЗ-II. Т. 38. Отд. II. 1863. № 40102. С. 93–97. 16. ПЗЗ-II. Т.39, отд. I, 1864. – №41251. С.872–873. 17. ПЗЗ-II. Т.40, отд. I, 1865. №41979. С.389–390. 18. ПЗЗ-II. Т. 40. Отд. I. 1865. № 41980. С. 390–391. 19. ПЗЗ-II. Т. 40. Отд. I. 1865. № 41981. С. 391–392. 20. Реєнт О. П. До проблеми скасування кріпосного права в 1861 р. // Український історичний журнал. 2011. № 1. С. 34–51. 21. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 442. Оп. 303. Спр. 122. Част. 1. 583 арк. 22. Шандра В. Адміністративно-законодавчі заходи російського уряду для прискорення інтеграції Правобережної України у складі Російської імперії (60-ті роки XIX ст.) // Історія України. 1999. № 38. С.3–4. 23. Шаховской Д. И. Выкупные платежи // Великая реформа: Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. Т. VI. М.: издание товарищества И. Д. Сытина, 1911. С.104–136. 24. Шевченко В. М. Земельний ринок України (1861–1917 рр.): монографія. Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2010. 341 с., табл.

References

1. Anisimov V.Y. Nadely [Allotments]. Velikaia reforma: Russkoe obshchestvo i krestianskii vopros v proshlom i nastoiashchem. T.VI. Moskva: izdanie tovarishchestva Y.D.Sytina, 1911. S.76–103. 2. Bovua D. Bytva za zemliu v Ukraini 1863–1914. Poliaky v sotsio-etnichnykh konfliktakh [The Battle for Land in Ukraine, 1863-1914. Poles in socio-ethnic conflicts]. Kyiv: Krytyka, 1998. 334 s. 3. Derzharkhiv Khmelnytskoi oblasti, f. 112, op.2, spr.65, 18 ark. 4. Derzharkhiv Khmelnytskoi oblasti, f.112, op.2, spr.71, 53 ark. 5. Derzharkhiv Khmelnytskoi oblasti, f.112, op.2, spr.83, 35 ark. 6. Derzharkhiv Khmelnytskoi oblasti, f.112, op.2, spr.242, 4 ark. 7. Derzharkhiv Khmelnytskoi oblasti, f.112, op.2, spr.3291, 172 ark. 8. Derzharkhiv Khmelnytskoi oblasti, f.112, op.2, spr.3456, 160 ark. 9. Ezhegodnik Ministerstva finansov. Vypusk XXI. Sankt-Peterburg: tipografia V.Kirshbauma, 1894. 544 s. 10. Zaionchkovskii P.A. Otmena krepostnogo prava v Rossii [The abolition of serfdom in Russia]. Moskva: Nauka, 1960. 366 s. 11. Oliinyk I.V. Pomishchyky i seliany v ahrarnykh vidnosynakh na Pravoberezhnii Ukraini (1861–1914 rr.) [Landowners and peasants in agrarian relations in the Right-Bank Ukraine (1861–1914)]. Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho derzhavnogo universytetu: Istorychni nauky. Kamianets-Podilskyyi: Oium, 2004. T.12. S. 129–138. 12. Povne zibrannia zakoniv Rosiiskoi imperii. Zibr. II. (Dali – PZZ-II). T.38, otd. I, 1863. №39337. S.196–198. 13. PZZ-II. T.38, otd. I, 1863. – №39928. S.870–871. 14. PZZ-II. T.38, otd. II, 1863. №40101. S.91–93. 15. PZZ-II. T.38, otd. II, 1863. №40102. S.93–97. 16. PZZ-II. T.39, otd. I, 1864. №41251. S.872–873. 17. PZZ-II. T.40, otd. I, 1865. №41979. S.389–390. 18. PZZ-II. T.40, otd. I, 1865. №41980. S.390–391. 19. PZZ-II. T.40, otd. I, 1865. №41981. S.391–392. 20. Reient O.P. Do problemy skasuvannia kriposnogo prava v 1861 r. [To the problem of abolition of serfdom in 1861]. Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. 2011. №1. S.34–51. 21. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi, f.442, op.303, spr. 122, chast. 1., 583 ark. 22. Shandra V. Administrativno-zakonodavchi zakhody rosiiskoho uriadu dlia pryskorennya intehratsii Pravoberezhnoi Ukrainy u skladii Rosiiskoi imperii (60-ti roky XIX st.) [Administrative-legislative measures of the Russian government to accelerate the integration of the Right-Bank Ukraine within the Russian Empire (60th years of the nineteenth century)]. Istoriiia Ukrainy. 1999. №38. S.3–4. 23. Shakhovskoi D.Y. Vykupnye platezhi [Redemption payments]. Velikaia reforma: Russkoe obshchestvo i krestianskii vopros v proshlom i nastoiashchem. T.VI. Moskva: izdanie tovarishchestva Y.D. Sytina, 1911. S.104–136. 24. Shevchenko V.M. Zemelnyi rynek Ukrainy (1861–1917 rr.) [Land market of Ukraine (1861–1917)]: monohrafiia. Nizhyn: TOV «Vydavnytstvo «Aspekt-Polihraf», 2010. 341 s., tabl.